

ПАЩЕНКО О. О.,

кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
(Науково-дослідний інститут
вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії правових наук України)

УДК 343.211

ПОВНОТА СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ ЯК ОБСТАВИНА СОЦІАЛЬНОЇ ОБУМОВЛЕНОСТІ ЗАКОНУ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Стаття присвячена дослідженню такої обставини соціальної обумовленості кримінально-правових норм, як «повнота складу злочину». Встановлено, що ціла низка загальних ознак складу злочину не знаходить свого безпосереднього відображення в конструкції конкретної норми Закону про кримінальну відповідальність.

Ключові слова: кримінально-правові норми, соціальна обумовленість, криміналізація, Закон про кримінальну відповідальність, повнота складу злочину.

Статья посвящена исследованию такого обстоятельства социальной обусловленности уголовно-правовых норм, как «полнота состава преступления». Установлено, что целый ряд общих признаков состава преступления не находит своего непосредственного отражения в конструкции конкретной нормы Закона об уголовной ответственности.

Ключевые слова: уголовно-правовые нормы, социальная обусловленность, криминализация, Закон об уголовной ответственности, полнота состава преступления.

The article is sanctified to research such circumstance of social conditionality as «completeness of corpus delicti». There was argued that a number of common features of corpus delicti is not a direct reflection of their specific design rules law of criminal responsibility.

Key words: criminal-law rules, social conditioning, criminalization, law of criminal responsibility, completeness of corpus delicti.

Вступ. Необхідність виділення аналізованої обставини соціальної обумовленості пояснюється тим, що склад злочину виступає однією з найважливіших і найзмістовніших категорій у кримінальному праві України. За його допомогою здійснюється нормативне позначення злочину конкретного виду, опис відповідних елементів та ознак, а також реалізація провідних завдань, без яких неможливе існування галузі кримінального законодавства та доктрини кримінального права [1, с. 261]. Завдяки складу злочину при застосуванні кримінального закону забезпечуються такі принципи кримінального права, як законність та індивідуалізація кримінальної відповідальності. Крім того, також за його допомогою вирішується питання щодо підстави кримінальної відповідальності та кваліфікації злочинів на всіх етапах руху кримінальної справи [2, с. 255]. А.В. Іванчин цілком слушно порівнює кримінальне право з будівлею, в фундамент якої покладено склад злочину, який на правах юридичної підстави кримінальної відповідальності виступає найважливішим інструмен-

том правотворчої та правозастосовної діяльності в сфері боротьби зі злочинністю [3, с. 5]. З урахуванням різноманіття функцій, які склад злочину виконує в кримінальному праві, його відкриття в юриспруденції не без підстав порівнюється зі створенням у хімії таблиці Менделєєва [3, с. 5; 4, с. 126].

Постановка завдання. Метою і завданням цієї статті є аналіз такої обставини соціальної обумовленості закону про кримінальну відповідальність, як «повнота складу злочину».

Результати дослідження. Ця обставина соціальної обумовленості розуміється в науці однаково. Правники зазначають, що криміналізація діяння зумовлює конкретність і визначеність кримінально-правової норми, яка встановлює караність самого діяння, тобто визнається необхідною наявністю у законі вказівки на всі ознаки суспільно небезпечного діяння (дії чи бездіяльності), необхідні для конструювання конкретного складу злочину [5, с. 239; 6, с. 226; 7, с. 85; 8, с. 53, 54; 9, с. 19]. При цьому, звичайно, кожен науковець адаптує зміст розглядуваної обставини до предмета власного дослідження. Так, А.В. Горностай зауважує, що стосовно замаху на злочин вона розкривається через вказівку в законі на незавершеність об'єктивної сторони [9, с. 19]. Л.М. Демидова, називаючи цю обставину соціальної обумовленості «принципом точності та повноти складу» [10, с. 180] і відносячи її до загальних принципів криміналізації, водночас виділяє і такий спеціальний принцип, як «визначеність у кримінальному законі розмірів майнової шкоди як обов'язкової ознаки складу злочину» у випадку притаманності наслідку явища, що криміналізується, кількісно-якісної визначеності [10, с. 182]. Звідси випливає, що всі кримінально-правові норми, що передбачають відповідальність за злочини (явища), які тягнуть негативні зміни в соціальній дійсності у вигляді майнової шкоди, мають обов'язково включати у передбачені ними склади таку ознаку, як суспільно-небезпечний наслідок у виді настання (спричинення) такої шкоди.

Р.В. Вереша та А.Ю. Строган вказують, що в теорії кримінального права термін «склад злочину» вживається в трьох різних значеннях: 1) як законодавча модель злочину певного виду (окремого різновиду такого злочину); 2) як поєднання юридичних фактів (діяння особи з іншими фактичними обставинами), що має системний характер і є своєрідною «фактичною конструкцією»; 3) як категорія науки кримінального права, суто теоретична конструкція [11, с. 169; 12, с. 101]. Приблизно таку саму позицію займає і Ю.І. Ляпунов, який у власній публікації розташовує наведені значення досліджуваного терміну в дещо іншій послідовності [13, с. 46]. Вважаємо такий підхід не зовсім обґрунтованим із наступних міркувань. Справа в тому, що положення науки кримінального права не є «суто теоретичними». Вона вивчає, зокрема, законодавство про кримінальну відповідальність та практику його застосування [14, с. 25], тобто, і «законодавчі моделі», і «поєднання діяння особи з іншими фактичними обставинами». Тому з нашої точки зору мова повинна йти не про три різні значення поняття «склад злочину», а про окремі аспекти одного і того самого поняття, які вивчаються наукою кримінального права.

Як зауважує В.І. Борисов, склад злочину можна розглядати, як спрощену правову модель, необхідну для встановлення відповідності реального злочину нормі кримінального закону. При цьому, переконує правник, термін «правова модель» кращий за «юридична модель» чи «юридична конструкція», оскільки слово «юридичний» у загальновизнаному його значенні пов'язується з законодавством та правовими нормами, в той час як склад злочину є саме правовою категорією, джерелами формування якої є не лише закон, а й теорія кримінального права та практика, в першу чергу, судова [2, с. 254, 255]. На противагу цьому А.В. Савченко використовує терміни «правовий» і «юридичний» як синоніми [15, с. 12], Л.П. Брич іменує склад злочину «законодавчою конструкцією» [16, с. 267], С.О. Єфремов вважає, що з одного боку – це «законодавча модель», а з іншого – різновид «юридичної конструкції» [17, с. 270], А.Ю. Строган називає склад злочину «юридичним поняттям» [18, с. 25].

Слід підтримати В.М. Кудрявцева, Г.А. Злобіна та інших науковців у тому, що склад злочину являє собою інформаційну модель злочину певного виду, яка закріплюється в законі про кримінальну відповідальність. Ця модель, переконують дослідники, утворюється внаслідок узагальнення ознак усіх злочинів даного різновиду. В результаті, підсумовують

науковці, ми отримуємо економний, стислий і достатньо чіткий опис їх основних властивостей [5, с. 239; 19, с. 73; 20, с. 27; 21, с. 112, 113; 22, с. 9, 10]. Зазначаємо, що В.М. Кудрявцев не є прихильником виділення такої окремої обставини соціальної обумовленості (за його термінологією – підстави криміналізації) як повнота складу злочину. З названого приводу науковець зазначає, що практична можливість реалізації заборони повинна забезпечуватися логіко-юридичним, слідчим, судовим та адміністративним критеріями [23, с. 271]. Тобто, після констатації того, що боротьба з відповідним суспільно небезпечним діянням необхідна і допустима [23, с. 268], правник пропонує визначитися із тим, наскільки ця боротьба є можливою, і наводить критерії, за допомогою яких така можливість визначається. На жаль, змісту цих критеріїв він не розкриває, проте, з нашої точки зору, цілком очевидно, що логіко-юридичний критерій стосується правил побудови проєктованої кримінально-правової норми і передбачає закріплення в ній усіх необхідних ознак складу злочину у такий спосіб, щоб їх можливо було встановити і довести. Це, своєю чергою, відповідає змісту двох виділених нами обставин соціальної обумовленості – повноті складу злочину та чіткості і ясності мови закону. Таким чином, екстраполюючи позицію В.М. Кудрявцева, на теперішній час бачимо, що запропонований ним у 1982 році логіко-юридичний критерій утворюється із двох зазначених нами обставин соціальної обумовленості. При нагоді зауважуємо також, що інші наведені дослідником критерії теж кореспондують певним обставинам соціальної обумовленості: можливості боротьби з діянням за допомогою кримінально-правових засобів та наявності ресурсів (матеріальних, інтелектуальних, процесуальних та ін.) для здійснення кримінального переслідування.

Потрібно мати на увазі, що Закон про кримінальну відповідальність, що передбачає відповідальність за конкретний злочин, є абстрактним, узагальнюючим нормативно-правовим утворенням. У ньому законодавцем закріплюються лише найбільш характерні ознаки, типові для множини суспільно небезпечних діянь визначеного виду, а також необхідні відмінні ознаки від інших діянь [24, с. 19; 25, с. 14; 26, с. 40]. Основна умова подолання негативного боку абстрактності складу злочину полягає в правильній побудові кримінально-правової норми. Остання повинна з якомога більшою точністю і повнотою відображати те, і лише те коло суспільно небезпечних діянь, яке прагнув закріпити і заборонити законодавець [22, с. 14]. Разом із тим ціла низка загальних ознак не знаходить свого безпосереднього відображення в конструкції конкретної норми кримінального закону. Висновок щодо необхідності їх встановлення вимагає комплексного аналітичного підходу [27, с. 17] і робиться на основі положень Загальної частини кримінального законодавства, теорії кримінального права, практики застосування кримінального закону [24, с. 19, 20; 25, с. 14, 15]. А.І. Марцев пише про те, що правовою межею, яка відокремлює один злочин від іншого і надає змогу для кваліфікації різних діянь, є сукупність ознак, що безпосередньо закріплені в кримінальному законі або витікають із нього [28, с. 47]. Як бачимо, правник, як й інші, вказує на те, що ознаки складу злочину не обов'язково повинні бути закріплені у законі, а можуть з нього «витікати».

Відзначене становище можна пояснити тим, що велика кількість ознак повторюється і є характерною для всіх без винятку злочинів (наприклад, три ознаки загального суб'єкта) або їх великого масиву (наприклад, у багатьох статтях Особливої частини КК зазначено лише «умисне», «умисні дії», «умисно вчинені» тощо (ст. ст. 110, 111, 171, 175, 365 та ін.), а от розкривається поняття умислу в ст. 24 Загальної частини КК стосовно всіх подібних випадків, що містяться в Особливій частині. Те саме можна сказати і про необережність). Загальна частина КК має таку назву саме тому, що в ній «узагальнене» все те, що має значення для всіх злочинів, що передбачені в Особливій частині або до значної кількості таких діянь. Зазначене, звичайно, стосується і покарань, але норми, що їх встановлюють, не є охоронними, а тому щодо них не вбачається логічним аналіз такої обставини соціальної обумовленості, як «повнота складу злочину» (хоча б тому, що у них йдеться не про «злочини», а про «покарання»).

Подібна ситуація щодо не переобтяження тексту норми Особливої частини КК зайвими ознаками пояснюється, як уже зазначалося, і тим, що певні положення вже напрацьовані

теорією кримінального права і є загально визнаними на практиці. Зокрема, вважаємо, що було б недоречним закріплювати у кожній нормі, що передбачає відповідальність за вчинення злочину з матеріальним складом, правила встановлення причинного зв'язку. Це питання знайшло своє вирішення в доктрині. Більш того, за нашими даними, не те щоб правила, а навіть поняття причинного зв'язку не закріплене в жодному із чинних КК у всьому світі. Прикладом використання положень науки кримінального права для розуміння складу злочину є також її положення щодо необхідності встановлення в особи, яка притягується до відповідальності за злочинну бездіяльність, не лише обов'язку, а й реальної можливості вчинити необхідну дію. В деяких випадках законодавець прямо вказує на це, зазначаючи у відповідних нормах: «Мав можливість надати допомогу», або посилається у них на «відсутність поважних причин». Але у більшості статей КК, що передбачають відповідальність за злочинну бездіяльність, таких вказівок немає. Тим не менш, і в цих випадках можливість вчинення суспільно корисної дії виступає як необхідна умова настання кримінальної відповідальності за злочинну бездіяльність, а значить виступає в якості ознаки складу злочину. Ця вимога сформульована в теорії кримінального права [22, с. 45]. Так, у ч. 1 ст. 135 КК міститься вказівка на те, що суб'єкт «мав змогу надати допомогу» особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані. У ч. ч. 1 та 2 ст. 136 КК законодавець указує, що відповідальність настає «при можливості надати таку допомогу», ч. 1 ст. 139 КК передбачає відповідальність за «ненадання без поважних причин допомоги хворому медичним працівником». А от, скажімо, у диспозиціях ст. 165 КК (ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків), ст. 166 КК (злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування), 197 КК (порушення обов'язків щодо охорони майна) про можливість виконати відповідний обов'язок взагалі не згадується. Необхідність її встановлення міститься в кримінально-правовій доктрині.

Іноді ознаки складу в диспозиціях не вказуються, проте це не означає, що вони можуть бути будь-якими. Про зміст таких ознак можна судити шляхом системного тлумачення КК. За влучним висловом М.І. Панова, склад злочину являє собою чітку систему ознак, що характеризуються логічною узгодженістю та упорядкованістю. Всі вони, підкреслює правник, тісно пов'язані між собою [29, с. 124, 125; 30, с. 50]. Так, психічне ставлення суб'єкта до наслідків, передбачених у ч. 3 ст. 135 КК (у випадку, коли він сам поставив потерпілого у небезпечний для життя стан), може бути виключно необережним, хоча в диспозиції про це нічого і не сказано. Проте у разі наявності умислу щодо смерті потерпілого в таких ситуаціях має застосовуватися не розглядувана норма, а ст. 115 КК, що передбачає відповідальність за умисне вбивство. У відповідних випадках створення небезпеки (поставлення в небезпечний для життя стан) перетворюється на один із способів умисного заподіяння смерті іншій людині. У ч. 4 ст. 152 КК передбачена відповідальність за звалтування, що спричинило особливо тяжкі наслідки. Якщо таким наслідком є смерть потерпілої особи, то ставлення до нього може бути лише необережним (хоча у тексті закону про це і не йдеться), а в зворотній ситуації слід застосовувати ще п. 10) ч. 2 ст. 115 КК. Те саме можна сказати і про злочини проти безпеки виробництва (ст. ст. 271-275 КК). Останнє за своєю сутністю є видом суспільно-корисної діяльності людини. Тому, звичайно, в межах такої діяльності умислу на заподіяння шкоди життю та здоров'ю людей бути не може. А у випадку його наявності порушення правил безпеки, знову ж таки, перетворюється на один із способів умисного вбивства чи заподіяння тілесних ушкоджень.

Надання теорії кримінального права дозволяють уникнути необхідності передбачення однакових ознак і в злочинах проти власності. Доктрина поділяє такі злочини на корисливі і некорисливі. Останні, своєю чергою, поділяються на такі, що пов'язані з обертанням (заволодінням) на свою користь або користь третіх осіб чужого майна та ті, що із обертанням (заволодінням) не пов'язані. Тому застосування статей про крадіжку, грабіж, розбій, вимагання, шахрайство тощо зумовлює наявність у винної особи корисливого мотиву та мети заволодіння майном (обертання майна), хоча у диспозиціях ст. ст. 185–191 КК таких ознак і не передбачено. Вказівка на корисливий мотив відсутня також і в ст. ст. 192, 193 КК, проте

віднесення теорією кримінального права відповідних злочинів до числа корисливих вимагає встановлення названої ознаки складу злочину.

Висновки. Підбиваючи підсумки, слід зазначити таке:

1. Судячи з назви дослідженої обставини соціальної обумовленості вона має значення лише для охоронних кримінально-правових норм. Інакше вирішення питання вбачається не логічним.

2. Склад злочину являє собою правову інформаційну модель злочину певного виду, яка утворюється внаслідок узагальнення ознак усіх злочинів цього виду.

3. Закон про кримінальну відповідальність, що передбачає відповідальність за конкретний злочин, є абстрактним, узагальнюючим нормативно-правовим утворенням. У ньому законодавцем закріплюються лише найбільш характерні ознаки, типові для множини суспільно небезпечних діянь визначеного виду, а також необхідні відмінні ознаки від інших діянь. Разом із тим ціла низка загальних ознак не знаходить свого безпосереднього відображення в конструкції конкретної норми кримінального закону. Висновок щодо необхідності їх встановлення вимагає комплексного аналітичного підходу і робиться на основі положень Загальної частини кримінального законодавства, теорії кримінального права, практики застосування кримінального закону.

4. Не передбачення певних обов'язкових ознак відповідного складу злочину в диспозиції статті Особливої частини КК може пояснюватися, принаймні, трьома міркуваннями: по-перше, велика кількість ознак повторюється, є характерною для всіх без винятку злочинів (наприклад, три ознаки загального суб'єкта) або їх великого масиву (наприклад, умисна або необережна вина); по-друге, певні положення вже напрацьовані теорією кримінального права і є загальноновизнаними на практиці (зокрема, це стосується причинного зв'язку і правил його встановлення та умов кримінальної відповідальності за злочинну бездіяльність); по-третє, про певні ознаки складу досліджуваного злочину можна судити шляхом системного тлумачення КК (оскільки склад злочину – це не лише сукупність, а й узгоджена система ознак злочину, яка відображає характерні для злочину внутрішні зв'язки).

Перспективи подальших наукових розвідок вбачаються у дослідженні інших обставин соціальної обумовленості Закону про кримінальну відповідальність.

Список використаних джерел:

1. Савченко А.В. Склад злочину: проблеми визначення конструктивних елементів та ознак / А.В. Савченко // Вісник академії адвокатури України. – 2009. – № 1. – С. 261–263.
2. Борисов В.І. Склад злочину як правова модель / В.І. Борисов // Вісник академії адвокатури України. – 2009. – № 1. – С. 254–256.
3. Иванчин А.В. Конструирование состава преступления: теория и практика: монография / А.В. Иванчин. – М.: Проспект, 2014. – 352 с.
4. Кругликов Л.Л. Этапы становления учения о составе преступления // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: материалы 5 Международ. научн.-практ. конф. (г. Москва, 24–25 января 2008 г.) – М.: Проспект, 2008. – С. 122–127.
5. Основания уголовно-правового запрета: криминализация и декриминализация: монография / П.С. Дагель, Г.А. Злобин, С.Г. Келина и др.; отв. ред. В.Н. Кудрявцев, А.М. Яковлев. – М.: Наука, 1982. – 304 с.
6. Биля І.О. Нормотворча техніка: поняття і загальна характеристика / І.О. Биля // Вісник Академії правових наук України. – 2002. – № 1. – С. 217–226.
7. Карчевський М.В. Кримінально-правова охорона інформаційної безпеки України: монографія / М.В. Карчевський. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. – 528 с.
8. Кочерова І.О. Кримінальна відповідальність за зловживання впливом: соціальна обумовленість і склад злочину: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / І.О. Кочерова; Держ. наук.-досл. ін-т МВС України. – К.: б. в., 2012. – 214 с.
9. Горноста́й А.В. Кримінальна відповідальність за замах на злочин: монографія / А.В. Горноста́й. – Х.: Юрайт, 2013. – 232 с.

10. Демидова Л.М. Проблеми кримінально-правової відповідальності за заподіяння майнової шкоди в Україні (майнова шкода як злочинний наслідок): теорія, закон, практика: монографія / Л.М. Демидова. – Х.: Право, 2013. – 752 с.
11. Вереша Р.В. Проблеми вини в теорії кримінального права: навч. посіб. / Р.В. Вереша. – К.: Атіка, 2005. – 224 с.
12. Строган А.Ю. Склад злочину та його значення як підстави кримінальної відповідальності / А.Ю. Строган // Юридична Україна. – 2007. – № 7. – С. 98–105.
13. Ляпунов Ю.И. Состав преступления: гносеологический и социально-правовой аспекты / Ю.И. Ляпунов // Уголовное право. – 2005. – № 5. – С. 44–48.
14. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, О.О. Володіна та ін.; за ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. – 5-те вид., перероб. і допов. – Х.: Право, 2015. – 528 с.
15. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Гришук, А.В. Савченко та ін.; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. – К.: Юрінком Інтер, 2016. – 1064 с.
16. Брич Л.П. Роль складу злочину у розмежуванні в кримінальному праві / Л.П. Брич // Вісник академії адвокатури України. – 2009. – № 1. – С. 267–269.
17. Єфремов С.О. Склад злочину та співучасть у злочині / С.О.Єфремов // Вісник академії адвокатури України. – 2009. – № 1. – С. 270–272.
18. Строган А.Ю. Аспекти співвідношення злочину та складу злочину / А.Ю. Строган // Адвокат. – 2007. – № 8. – С. 23–27.
19. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений: монография: / В.Н. Кудрявцев. – М.: Юрид. лит, 1972. – 352 с.
20. Игнатов А.Н. Уголовная ответственность и состав преступления: лекция / А.Н. Игнатов, Т.А. Костарева. – М.: Норма–ИНФРА-М, 1996. – 63 с.
21. Уголовное право России. Общая часть: учебник / Р.Р. Галиакбаров, И.Я. Козаченко, Ю.А. Красиков и др. ; отв. ред. Л.Л. Кругликов. – М.: БЕК, 1999. – 599 с.
22. Энциклопедия уголовного права. Т. 4: Состав преступления / Н.И. Коржанский, В.Н. Кудрявцев, В.Б. Малинин и др. ; отв. ред. В.Б. Малинин. – СПб: Издание Малинина, 2005. – 798 с.
23. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология: монография / В.Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1982. – 288 с.
24. Пащенко О.О. Щодо стадій застосування кримінально-правових норм / О.О. Пащенко // Наук. вісн. Дніпроп. держ. ун-ту внутр. справ. – 2007. – Спец. вип. № 1. – С. 15–24.
25. Борисов В.І. Застосування кримінально-правових норм органами досудового слідства та прокурором: поняття, ознаки та стадії / В.І. Борисов, Л.М. Демидова, О.О. Пащенко // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. / редкол.: Ю.В. Баулін (голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2008. – Вип. 16. – С. 3–18.
26. Борисов В.І. Щодо підвищення ефективності застосування кримінально-правових норм на досудових стадіях розслідування кримінальних справ / В.І. Борисов, О.О. Пащенко // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. / редкол.: В.І. Борисов (голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2009. – Вип. 17. – С. 33–51.
27. Панов М.І. Встановлення протиправності діяння як необхідна умова правильної кваліфікації злочинів / М.І. Панов / Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні: матеріали наук. конф. (м. Харків, 15 травня 2008 р.) / ред.кол.: В.І. Борисов (голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2008. – С. 17–21.
28. Марцев А.И. Состав преступления: структура и виды / А.И. Марцев // Уголовное право. – 2005. – № 2. – С. 47–49.
29. Панов Н.И. Преступление: методологические аспекты исследования и отражения в уголовном законе / Н.И. Панов // Проблемы законности: респ. межвед. науч. сб. ; отв. ред. В.Я. Таций. – Х.: Нац. юрид. акад. Украины, 1995. – Вып. 30. – С. 121–129.
30. Панов М.М. Кримінальна відповідальність та її підстава / М.М. Панов // Вісн. Нац. акад. прокуратури України. – 2010. – № 4. – С. 45–52.

